

ньому планується більш ретельно здійснити археологічне обстеження в місцезнаходженнях антропоморфних стел [5, с. 100].

Вивчення язичницьких скульптур і рельєфів, які походять із поселень Середнього Подністров'я, співставлення з ідолами балто-слов'ян та іншими даними дозволяють зробити низку суттєвих висновків.

Хронологічними ознаками виявлених ідолів є їх зовнішні обриси, зображення та археологічні матеріали, що пов'язані з ними. Згідно з цими показниками, найдавнішою язичницькою скульптурою на сьогоднішній день є ідоли з с. Мишків Тернопільської області, виготовлені первісним населенням доби епохи бронзи. Характерними атрибутами язичницьких ідолів є придністровський камінь-вапняк, з якого вони виготовлені, та їх семантична спрямованість. Отже, слід зазначити, що язичницька культура населення України між Дністром та Дніпром була на досить високому рівні і виділялася відносно інших своєю витонченістю, самотуністю та загадковістю.

Список використаних джерел:

1. Археологія України. Курс лекцій / За ред. Л. А. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
2. Забашта Р. В. Антропоморфні скульптури палеометалу з теренів Верхньої Наддністрянщини (Каталогізація і атрибутивні пропозиції) / Р. В. Забашта // Записки наукового товариства ім. Шевченка: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 230-231.
3. Забашта Р. В. Ідол із села Мишків (До питання атрибуції) / Р. В. Забашта // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології: Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 24-25.
4. Олійник В. І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині / В. І. Олійник // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 96-100.
5. Тур А. С. Мышковский идол / А. С. Тур, Ю. Н. Малеев // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 383-384.

This article deals with the data about the oldest heathen sculptures of Middle Podnistrovia, as one of constituents of spiritual culture of the Western region.

Key words: *sculpture, idol, attribute, cult, burial mound.*

Отримано: 22.03.2010

УДК 94(477.4)•17-18:355.1

С. А. Сидорук

РЕКРУТЧИНА В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ПОВИННОСТЕЙ МешKANЦІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті з'ясовано місце рекрутчини у системі повинностей мешканців Правобережної України.

Ключові слова: *Правобережна Україна, державні повинності, рекрутчина, податні стани.*

Невід'ємною складовою інкорпораційної політики Російської імперії щодо українських земель було запровадження у Правобережній Україні, одразу після її приєднання до Росії, низки державних повинностей та податків. Комплекс державних і феодалних повинностей був основою економіки та всього устрою імперії. Нормативно-правова база Росії передбачала певну специфіку їх виконання в окремих регіонах держави, зокрема й у Правобережжі. Набір до імперського війська за рекрутською системою комплектування армії став невід'ємною частиною комплексу повинностей населення регіону. Але якщо з іншими видами повинностей

його населення було знайоме ще до 1793 року, то рекрутчина стала для нього новим явищем. Її виконання поширювалося лише на податне населення, частка якого у регіоні складала станом на 1795 р. 84,8% [1, с. 203]. Тому важливість з'ясування місця рекрутчини в системі державних повинностей населення Правобережжя є незаперечною.

Найпершими до виконання рекрутської повинності в Правобережній Україні зверталися українські та російські історики дореволюційної доби: М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, А. Градовський, В. Семевський та І. Ігнатівич, які характеризували рекрутчину як найважчу серед державних повинностей. Окремі аспекти еволюції рекрутської повинності в своїх працях висвітлили й радянські вчені: А. Безкровний, Н. Дружинін, І. Ковальченко, Е. Індова, В. Федоров, Б. Миронов, В. Александров, В. Неупокоев. На сучасному етапі даної проблематики торкаються в дослідженнях українські науковці М. В. Бармак, А. Г. Філінюк, В. А. Цубенко. Разом з тим, попри нагромадження певного фактичного матеріалу про рекрутську повинність, її значущість для держави та важкість для виконавців, залишається малодослідженою, а відтак актуальною проблемою в історії Правобережжя.

Характер, розмір, способи стягнення податей і виконання повинностей зумовлювалися інкорпораційною політикою і залежали від соціального, правового та економічного становища податних станів регіону. Переважаюча більшість його населення – селянина – сплачувала податки та виконувала повинності, що розділялись на дві основні категорії – державні та феодальні.

Основним державним податком був подушний податок («подушне»), який у Правобережній Україні замінив подимний податок, котрий стягувався з населення за часів Речі Посполитої. Подушне поширювалося на більшість ревізьких душ чоловічого населення. У Правобережжі його виконання набуло чинності наприкінці XVIII ст. і було обов'язковим для виконання близько 90 років [2, с. 21]. Окрім цього, існували різні спеціальні податки, узаконені державною владою [3, с. 151]. Вагомими складовими грошових податків у всіх губерніях, крім подушної податі, були земські та мирські збори. Земські грошові повинності, як і натуральні, поділялися на загальні та окремі. Перші містилися в собі повинності щорічні, разові та надзвичайні. Попри подібність, на перший погляд, структури натуральних і грошових повинностей, останні стягувалися не інакше як за наперед визначеними і «височайше» затвердженими кошторисами та розкладками. Такі кошториси склалися найвищими посадовцями в губерніях на кожні три роки. В них детально окреслювалися усі передбачувані потреби соціально-економічного розвитку губерній, на які і призначався земський збір [3, с. 140-141]. Окремі ж грошові повинності не мали такого поділу, але запроваджувалися і регулювалися тими ж правилами, що й загальні.

До державних повинностей, крім грошових і натуральних, відносилися також земські, виконання яких контролювалося цивільною та військовою адміністраціями [3, с. 135].

У 1802 р. іменними указами про «Про облаштування земських повинностей» і «Про вимоги до Начальників губерній щодо надання відомостей про застосовувані тепер повинності, як по земству так і по містах відповідно до складених форм» земські повинності було приведено у певну ясність і визначеність [4; 5]. Без суттєвих доповнень і змін перелік цих повинностей зберігся аж до 1830 р. і був зафіксований в статуті про земські повинності у такій редакції:

- 1) облаштування й утримання в належному стані доріг, які сполучали губернські і повітові міста, а також тих відрізків головних доріг, якими не опікувалось окреме Головне управління;

- 2) облаштування й утримання необхідних переправ (мостів, гребель і перевозів), які не були на утриманні державного відомства або окремого Головного управління;
- 3) облаштування та утримання на вище згаданих шляхах поштових відділень і забезпечення їх функціонування;
- 4) забезпечення потреб щодо утримання арештантів у місцях відбування покарань, тюремних та етапних приміщень, їх персоналу і супровід засуджених до місць заслання;
- 5) у місцевостях, де держава не виділяла відповідних коштів, – грошові збори на щеплення від віспи;
- 6) утримання при земських судах певної кількості людей для виконання кур'єрських доручень (так звана «стойкова» повинність), а також утримання підвід для службового використання;
- 7) утримання канцелярій при губернських комітетах народного продовольства;
- 8) облаштування і утримання будівель волосних правлінь і забезпечення платні їх службовцям;
- 9) утримання канцелярій при дворянських предводителях; ремонт, опалення і освітлення будинків дворянських зборів.

Означені вище повинності виконувалися або всіма податними станами губерній, або тільки окремими з них. Це могло бути виконання робіт за нарядами чи чергою, або на основі найму за певні кошти. Крім того, при виконанні земських повинностей мала місце певна градація серед податних станів. Так, повинності, зазначені у перших п'яти пунктах (розрядах), виконувалися представниками як міських, так і сільських оподатковуваних станів. «Стойщиків» виділяли зі свого середовища або наймали селяни всіх категорій. Утримування канцелярій при губернських комітетах народного продовольства покладалося лише на державних та поміщицьких селян. Зазначені у пункті восьмому повинності виконували лише державні поселяни різних категорій, а у дев'ятому – тільки поміщицькі селяни.

Перераховані повинності розділялися статутом про земські повинності на загальні («общие») і окремі («частные»). Загальними вважалися перші п'ять пунктів, частковими – решта [3, с. 139]. Вони також розділялися на щорічні і одноразові (рос. «единовременные»). До перших належали ремонти доріг, утримання підвід при різних закладах, опалення та освітлення приміщень і тому подібні постійні потреби місцевих властей. Разовими були: нове будівництво або нагальні ремонти будівель, які знаходилися на утриманні місцевого населення. До групи таких повинностей зараховували також форми надзвичайної допомоги від «землі» (окремо взятої території), оголошені височайшою волею, зокрема: різного роду поставки для армії, перевезення казенних вантажів тощо [3, с. 139].

Виконання земських повинностей у правобережних губерніях мало певні особливості, визначені в додатку до відповідного статуту. Вони зумовлювалися політикою російських властей, спрямованою на переведення великої кількості дрібної шляхти до податних станів з метою залучення їх до сплати податків і виконання державних повинностей. Результатом такої політики стало зменшення в регіоні чисельності дворянства та збільшення податних категорій однодворців і громадян. Показовим у цьому плані є те, що земським збором однодворці і громадяни «окремого розряду» обкладалися за подимним принципом, як це раніше практикувалося у Речі Посполитій [6, с.482].

Земські повинності по військовому відомству поділялися на шість основних розрядів у тому числі:

- 1) військовий постій або надання квартир військовослужбовцям;

- 2) розташування військових установ і облаштування для них будівель;
- 3) продовольче та матеріальне забезпечення розквартированих військ;
- 4) виділення місць під військові табори та їх постачання всім необхідним;
- 5) відведення пасовищ для коней, які належали військам;
- 6) надання возів і провідників-погоничів.

На відміну від повинностей цивільного характеру, всі вони не мали розподілу щодо їх виконання між представниками різних груп податних станів. Проте їх так само дозволялося виконувати фізично або грішми [226, с. 135-230].

Серед найбільш розповсюджених і важких для податних станів натуральних повинностей була підводна (гужова) – надання возів, коней і погоничів для перевезення чиновників, військових команд, рекрутських та арештантських партій, казенних вантажів та інших державних потреб. Крім того, селяни зобов'язані були виділяти провідників для супроводу рекрутів, арештантів, а також різноманітних вантажів. І хоч ця повинність формально однаковою мірою стосувалася всіх громад, на практиці існувала різка нерівномірність в її розподілі між громадами різних населених пунктів. Від її виконання потерпало здебільшого населення сіл і містечок, через які пролягали великі поштові траси. Саме їх мешканці залучалися найбільше і в першу чергу до виконання підводної повинності [7, с. 338]. Тому для них фактичне виконання повинності було значно важчим, ніж це передбачалося розкладкою. Нерівномірність розкладки дорожньої, гужової та етапної повинностей була очевидною від самого початку їх запровадження в регіоні.

Найбільше населення Правобережної України потерпало від виконання вище згаданих повинностей у воєнний час. В умовах війни виконання гужової повинності, яка, крім тягла й возів, вимагала ще й великого обсягу провіанту та продовольства для погоничів [8, арк. 10-12], призводило до значних людських жертв, адже в боях брали участь і гинули не лише солдати, але й ті, хто так чи інакше опинявся на полі бою, в тому числі і погоничі. Тому в обов'язку населення надавати армії погоничів і провідників вбачаємо значно масштабніші соціальні та економічні наслідки.

Тривала військова служба, особливо в умовах війни, неминуче накладала свій відбиток на людську психологію. Подібно до відставних солдатів, окремі селяни-погоничі, повернувшись із війни, виявляли непокірність своїм поміщикам або вже не знаходили свого місця у громаді. Такі обставини створювали низку соціальних проблем, які потребували законодавчого регулювання.

Як правило, значна частина селян-погоничів не поверталася додому, залишаючись на військовій службі або ж гинула під час бойових дій. Лише цим можна пояснити той факт, що в статуті про земські повинності з'являлася відповідна стаття про зараховування поміщикам за рекрутів селян-погоничів, які не поверталися з війни [3, с. 91]. Свої корективи до законодавства в цьому напрямку внесла російсько-турецька війна 1828–1829 рр. Оскільки саме українські губернії стали стратегічним плацдармом і основною тиловою базою для забезпечення російської армії і саме з їх населення до війська набирали погоничів, уряд був змушений коригувати умови таких замін. Тому в продовженні зводу законів Російської імперії з'явилися «Правила про зараховання погоничів, взятих в армію в 1828 і 1829 році із губерній: Херсонської, Катеринославської, Полтавської, Слобідсько-Української, Київської, Кам'янець-Подільської [9]», що стало ще одним доказом цілеспрямованого використання російськими властями українських ресурсів для

реалізації самодержавних експансіоністських планів. Означене доповнення дозволяло поміщикам повертати небажаних для них погоничів до війська вже як рекрутів, котрих зараховували на службу за загальними правилами, тобто її термін починався з початку [9].

Практика зарахування погоничів і провідників у рекрути мала місце не лише під час зовнішньополітичних конфліктів, але й у ході внутрішньополітичних негараздів. Наприклад, під час польського повстання у Правобережжі 1830–1831 рр. для потреб російської армії були задіяні погоничі і провідники з місцевого населення. Втрати серед них власники намагалися компенсувати за рахунок отримання на ім'я полеглих залікових рекрутських квитанцій. Проте не завжди такі заміни проводили вчасно, інколи, через бюрократизм чиновників і недосконалість законодавства, на це йшло навіть більше десятка років [10, арк. 3-37].

Таким чином, гужова повинність, будучи надзвичайно важкою для податних станів, насамперед з економічної точки зору, дуже часто вимагала ще й залучення значної кількості людських ресурсів і призводила до втрат найбільш працездатного чоловічого населення, яке в умовах майже безперервних воєн дуже повільно відновлювалося, що негативно впливало на економіку краю.

Іншою повинністю, що теж лягала важким тягарем на плечі нижчих станів навіть у мирний, а особливо у воєнний час, було формування продовольчих «хлібних магазинів». При низькій урожайності продовольча повинність ставала джерелом хлібних недоїмок і, як наслідок – значної заборгованості перед державою, що ставило селян у вкрай важке економічне становище.

Сільське господарство українських губерній, будучи більш розвиненим, ніж у історичних російських регіонах, мало достатній потенціал для постачання військ. На початку XIX століття воно давало щорічно більше 30 млн. четвєртин¹ хліба, в тому числі близько 11 млн. четв. товарного [11, с. 191]. Зважаючи на такі економічні можливості, російське командування використовувало Україну для організації низки продовольчих магазинів у Київській, Волинській і Подільській губерніях. Перед загрозою війни заходи щодо заготівлі хліба пошквалились і до квітня 1812 року на базах і в «магазинах» міст Правобережної України було зосереджено 158 413 четв. муки, 15 649 четв. крупи і 279 755 четв. вівса [11, с. 191].

Військове міністерство передбачало використати матеріальні ресурси України, в тому числі Правобережної, для постачання армій, дивізій і гарнізонів загальною кількістю понад 200 тис. солдатів та офіцерів [12, с. 40].

Отже, сільськогосподарський потенціал українських земель набув для Російської імперії у XIX столітті великого стратегічного значення. В умовах її експансіоністської політики вони часто виступали плацдармом російської армії у воєнних конфліктах, а під час бойових дій – важливою прифронтовою тиловою смутою. За таких обставин лєвова частка поставок продовольства, фуражу, возів, тяглової худоби та погоничів для військових цілей припадала на долю населення Правобережної України.

Після переходу земель правобережних українських земель до складу Росії перед російським урядом постала нагальна потреба облаштування нових кордонів держави. Вирішення такого роду питань завжди потребувало розміщення по периметру кордонів значної кількості військ для забезпечення їх непорушності. А це, в свою чергу, вимагало вирішення питань щодо організації діяльності та облаштування

¹ Четвертина – старовинна міра сипучих тіл що дорівнювала 210 літрів.

побуту військових формувань, що стало додатковим тягарем для місцевого населення [13, с. 61] і окреслилося у формі квартирної повинності. Її, згідно з положеннями статуту про повинності, змушена була виконувати більшість мешканців краю. Квартирна повинність, крім власне забезпечення житлом, передбачала ще цілий комплекс послуг від обивателів на місцях.

Зазвичай, армійські кавалерійські підрозділи ставали на постій у приміських селищах чи найближчих селах і лише за крайньої необхідності – у містах [14, арк. 1-5; 3 с. 135]. На таких самих умовах розквартировувались і підрозділи інших родів військ. У містах розміщалися переважно полкові штаби з унтерштабами і співрозмірно до кількості місцевого населення – лише одна-дві роти [15, арк. 1-12], решта ж військ влаштовувались на постій по навколишніх селах. То ж основний тягар такого постою несло саме сільське населення.

Як показує аналіз документів, одночасно у Правобережжі перебувало по кілька десятків, а іноді й сотень рекрутських партій. І не тільки у листопаді-грудні, на які здебільшого припадали рекрутські набори, а й в інші пори року, оскільки відбувались не лише звичайні, майже щорічні, а й позачергові, додаткові, надзвичайні відправки бранців. У регіоні знаходилися як організовані на його теренах, так і створені в інших губерніях імперії партії, котрі доставляли рекрутів у «нашигвану» російськими полками Правобережну Україну. До того ж, у холодні пори року, що відзначалися бездоріжжям, глибокими снігами, непрохідними болотами на шляхах, ускладнювалося своєчасне доставлення рекрутських партій. Кожного разу їх потрібно було забезпечувати всім необхідним – помешканням, харчуванням, провіантом, транспортними засобами тощо.

Між тим, населення сильно потерпало ще й від того, що офіцери конвойних партій, а особливо бранці, намагалися вилити свої образи і незадоволення на господарів, які влаштовували для них помешкання. За опіркою В. В. Лапіна, конфлікти часто переходили будь-які уявні межі [16].

Це, в умовах суцільних рекрутських переміщень, створювало у населення негативні враження про армію та ще більше нагнітало й до того складну соціальну та психологічну напруженість. Якщо до цього додати, що самодержавство практикувало систематичні переміщення військових частин і підрозділів (передислокація, переміщення до театрів бойових дій і повернення з них тощо), то можна чітко уявити, в якій атмосфері жило не одне покоління українців.

Значна частина державних повинностей припадала саме на військове відомство, керівні структури якого уособлювали в краї практично всю повноту влади. Чисельні військові формування, роздислоковані на території Правобережжя, потребували утримання, яке було перекладене на плечі місцевого населення. Попри постачання та забезпечення армії, податні стани були змушені ще й поповнювати її.

Обкладення мешканців краю подушним податком неминуче означало запровадження цілої низки повинностей на користь держави. Саме подушний податок більш тісно, ніж будь-який інший, був пов'язаний з рекрутською повинністю, оскільки їй згідно з нормами «Генерального установлення про збір в державі рекрутів...» від 1766 р. [17] підлягали всі ті стани, що сплачували подушний податок. Крім того, він був запроваджений у Росії з метою утримання армії, чисельність якої значно зросла завдяки рекрутським наборам. Показово, що подушний податок і рекрутчина в імперії проіснували приблизно рівну кількість років і були, свого роду, символами кріпосницької епохи, зумовленими суспільно-політичним ладом найбільшої в світі, але відстаючої в соціально-економічному плані країни.

Разом з тим, подушний податок виступаючи підґрунтям і основною умовою для виконання представниками різних станів рекрутської повинності, як це обумовлювалось у «Генеральному установленні», поступався рекрутській повинності за важливістю для держави. Пріоритетність рекрутчини та її державну значущість підкреслює той факт, що подушний податок на мешканців Правобережної України був поширений лише після «ревізії» 1795 р., хоча перший рекрутський набір в Ізяславській та Брацлавській губерніях був здійснений уже в 1794 р. за особистим указом імператриці Катерини II, даним Сенату [18].

На запровадження рекрутської повинності в Правобережжі вплинуло те, що ще з часів Петра I участь у військовому будівництві та захисті південних рубежів від турків брала, як правило, українська за своїм складом ландміліція (прикордонні війська) [19, с. 65]. Після того, як Катерина II розширила межі імперії на півдні та південному заході, залучення українців до імперської армії знало істотних змін, передусім в напрямку використання українського населення як джерела поповнення її рядового складу. Прагнучи до уніфікації в організації та адміністративному управлінні державою, імператриця відразу ж поширила рекрутську повинність з початку на Лівобережну та Південну Україну, а після поділів Речі Посполитої – і на її Правобережжя.

Питання про потенційні мобілізаційні можливості Правобережжя у виконанні рекрутської обговорювалося в Росії на найвищому державному рівні ще в 1791 р. Зокрема, канцлер О. Безбородько у проєкті з «польських питань» підкреслював, що «... в цих землях живе чисельний відважний народ, який примножить страшну військову силу і, за потреби, може послужити заміною в середині держави багатьох надзвичайних рекрутських наборів» [20, с. 652]. То ж ще напередодні приєднання правобережних українських земель до Російської імперії самодержавство небезпідставно розраховувало на значне поповнення особового складу своєї армії з цього густозаселеного регіону. Проте найголовнішим було те, що армія Росії у цей час мала некомплект особового складу понад 20%, а у польових частинах, які знаходилися на південному та південно-західному кордоні, він складав 28% [21, с. 11].

Початок виконанню рекрутської повинності у Правобережній Україні поклав указ Катерини II Сенату 7 вересня 1794 р. [18], відповідно до якого було проведено укомплектування карабінерських полків, драгунських і егерських корпусів рекрутами із числа міщан і казенних й поміщицьких селян Ізяславської та Брацлавської губерній, сформованих із правобережних земель, а також трьох білоруських губерній. Рекрутів з регіону набирали для укомплектування рядового складу армії і флоту за відомостями із зазначенням полків, підрозділів, у які вони направлялися [22]. Запровадження в Правобережжі рекрутчини у часі співпало із збільшенням у півтора рази норм рекрутських наборів, що зумовлювалося неможливістю повного укомплектування імперської армії за рахунок податного населення, яке проживало в межах Росії до поділів Речі Посполитої.

Тут підкреслимо, що водночас із проведенням поточного рекрутського набору вже з 1796 р. у Правобережній Україні розпочали набирати рекрутів у рахунок майбутніх наборів. Лише з шести повітів Подільської губернії в такий спосіб у рекрути було відправлено 62 особи [23, арк. 319-320].

Відповідно до сенатського указу від 23 липня 1799 р. в губерніях Правобережжя був проведений рекрутський набір із розрахунку 1 рекрут із 350 душ. Його метою була ліквідація нестачі рядового складу російської армії, що виникла внаслідок відставки солдатів, котрі відслу-

жили встановлений термін, великої смертності та масових втрат під час війни в Італії [24]. Наступні рекрутські набори здійснювалися в регіоні за пропорцією 1 рекрут від 500 податних душ. Але вже в 1802-1803 рр. з Правобережжя знову набирали по два рекрути з 500 податних душ: в цей час Росія завершила військові дії з Францією, а експедиційні корпуси повернулися в межі імперії зі значним некомплектом особового складу [25]. До того ж, на виконання імператорського повеління, за рахунок рекрутів Поділля були сформовані 4 драгунських, 2 гусарських, 7 мушкетерських піхотних, 1 егерський полки та 2 батальйони кінної артилерії [26, арк. 145]. В 1804 р. знову набирали по одному рекруту з 500 осіб чоловічої статі, але наступного року уряд різко збільшив завдання рекрутської повинності, зібравши зі 125 податних душ по 1 рекруту. У 1806 р. в Правобережній Україні набрали аж по 5 рекрутів із 500 душ.

У такій самій пропорції рекрутів продовжували набирати у 1808 і 1809 рр. У 1810 р. рекрутський набір у регіоні був проведений із розрахунку 3 рекрути з 500 душ. Наступного року в російську армію з Правобережжя було взято бранців за квотою 4 від 500 душ.

Найважчим у виконанні рекрутської повинності для мешканців Правобережної України став 1812 р., коли їм довелося п'ять разів поспіль відправити рекрутів у російську армію, в тому числі весною по 1 з 500 душ, влітку – 2 зі 100, у листопаді по 8 з 500 душ. В 1813 р. податне населення краю знову віддало в солдати по 8 осіб із 500 податних душ. І навіть при цьому, за оцінкою Б. Ц. Урланіса [27, с. 347] та Ю. Ф. Прудникова [21, с. 7], армія Росії й далі потерпала через незаповненість штатів рядовим складом, спричинену втратами під час систематичних воєн. Саме цим останній дослідник пояснював створення народного ополчення [21, с. 7].

Зростаюча навантаженість у виконанні рекрутської повинності, крім зниження частки українців у регіоні, зумовлювала ще й фізичне виснаження титульного населення. Сучасний російський історик Б. М. Миронов зазначає, що рекрутчина спричинила навіть зниження зросту рекрутів (із поміщицьких селян – на 55 мм, державних селян – 52 мм, економічних – на 49 мм і міщан – на 44 мм), яке він підтвердив наведеними антропометричними показниками, зафіксованими лікарями у рекрутських пристутствіях [28, с. 27].

З роками самодержавство намагалось упорядкувати організацію рекрутських наборів з урахуванням особливостей, характерних для тих чи інших губерній. В окремі роки замість набору рекрутів із Правобережної України стягували рекрутську податі. Наприклад, так було у Подільській губернії в 1804 р. [29, арк. 11]. Але це аж ніяк не означало, що для податного населення робилося з боку влади бодай якась полегшення. Адже, з одного боку, стягненням рекрутської податі опікувались поліційні власті, з іншого – в наступні роки рекрутські набори у кілька разів перевищували попередні квоти. Приміром, у 1808 р. з Правобережної України був проведений набір по 5 рекрутів із 500 душ [30], що, по суті, прирівнювалось до посиленого набору.

Рекрутчина, крім фізичної поставки рекрутів, передбачала ще й сплату грошей на їх спорядження, що загалом чинило негативний вплив на морально-психологічний та економічний стан населення. Внаслідок цього в губерніях Правобережжя під час кожного рекрутського набору виникали як значні фізичні, так і грошові недоїмки. Щоб уникнути або максимально запобігти такому явищу в прикордонних Волинській і Подільській губерніях вже згадуваним указом 21 вересня 1801 р. було створено значну кількість рекрутських дільниць, які виконували повинність грішми, а не фізичною поставкою рекрутів.

Однак уже наступні десять років виявили малоєфективність таких заходів і, як наслідок, ріст недоїмок. Для населення Правобережної України тягар рекрутчини був тим більш непосильним, оскільки до переліку колишніх польських повинностей додалися нові – російські. Станом на початок 1810 р. рекрутських недоїмок у Волинській губернії нараховувалось на загальну суму 4 938 руб. 33 коп., у Київській губернії – 74 696 руб. 95 коп., і у Подільській – 2 173 руб. 06 коп. [31].

На територіях прикордонних губерній, яких стосувався указ від 21 вересня 1801 р., маніфест про рекрутський набір 1810 р. дозволяв громадам, які не могли виділити повного рекрута, сплачувати складові гроші та кошти за рекрутів замість 500 рублів сріблом тисячу рублів асигнаціями. Цим уряд, як стверджувалось у документі [32], теж сподівався полегшити виконання повинності для населення відповідних територій. Однак, попри «благі наміри» у діях влади було помітне чергове прагнення, бодай ціною поступок, забезпечити державний інтерес і зменшити неминучі при кожному наборі недоїмки за рекрутськими наборами. Такі дії уряду не принесли бажаного результату, заборгованість сільських та міщанських громад перед державою з кожним рекрутським набором лише зростала [33; 34].

Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. XIX ст. у ході інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії означилася низка обставин суспільно-політичного та економічного характеру, що вимагали від властей перегляду фіскальної політики держави щодо окремих категорій населення регіону, а це, в свою чергу, не могло не призвести до перегляду системи повинностей.

До вступу на престол Миколи I населення імперії щодо оподаткування і військової повинності ділилося на кілька категорій. До першої входили православні та неправославні, що сплачували податки і постачали армії рекрутів, а до другої – православні та неправославні, які сплачували податки, не виконуючи при цьому рекрутської повинності фізично. В інші категорії входили неподатні і, відповідно, звільнені від рекрутської повинності та ті прошарки, що користувалися певними пільгами стосовно оподаткування й військової повинності. У перші роки правління Миколи I було значно спрощено цю складну систему. Передусім, уряд суттєво розширив кількість груп і станів, зобов'язаних поставляти рекрутів для армії і флоту. При цьому було звернуто особливу увагу на другу категорію і додано до необхідності сплачувати державні податки обов'язок поставляти рекрутів. До неї були віднесені насамперед євреї, які до того відбували рекрутську повинність лише грошми, та представники польської шляхти, які не змогли довести свого шляхетського походження. Таким чином, в основі вдосконаленої системи, що проіснувала до середини 50-х рр. XIX ст., було прагнення вирівняти тягар повинності в економічному відношенні.

Отже, запровадження рекрутської повинності в Правобережній Україні з самого початку засвідчило повну залежність від держави та її військово-поліційного режиму податного стану, до якого віднесли українських селян і міщан. Для забезпечення потреб військового відомства загалом і рекрутської повинності зокрема уряд імперії запровадив цілу низку додаткових державних повинностей, що й свідчить про першочерговість рекрутчини у їх системі. Відтак, мешканці краю змушені були витрачати зусилля, час, людські, матеріальні та фінансові ресурси як на безпосереднє виконання рекрутської повинності, включаючи постачання бранців і їх доставку до військових частин, так і на забезпечення військових постів, підтримання військових поселень тощо. Це зумовлювало істотне зменшення базового прошарку працівників

виробничої сфери, призводило до скорочення виробничо-матеріальних можливостей, порушення стійких тенденцій розвитку господарства Правобережжя. Рекрутську повинність податні стани виконували в умовах насилля, масових зловживань із боку чиновників, бюрократичного апарату, поміщиків і шляхти. Її виконання супроводжувалося численними знущаннями, насильством, проявами зневаги. Ця дискримінаційна повинність слугувала засобом перетворення українського населення в державний інструмент, засіб поглинення регіону в тіло імперії.

Список використаних джерел:

1. Перковський А. А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / А. А. Перковський // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наукова думка, 1969. – 447 с.
2. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX веков / В. И. Неупокоев ; [отв. ред. П. Г. Редзюнский] ; АН СССР, И-т Истории СССР. – М. : Наука, 1987. – 288 с.
3. Свод устава о земских повинностях // Свод законов Российской империи: в 15 т. – Т. IV: Свод уставов о повинностях. В 2 кн. – Кн. 1. – СПб., 1833. – 699 с.
4. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – № 20344.
5. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Дополтки. – № 20344.
6. Приложения к своду устава о земских повинностях // Свод законов Российской империи: в 15 т. – Т. IV: Свод уставов о повинностях. В 2 кн. – Кн. 1. – СПб., 1833. – С. 481-526.
7. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : в 2 т. / Н. М. Дружинин. Т. 1 : Предпосылки и сущность реформы. – М.-Л. : Издательство АН СССР, 1946. – 635 с.
8. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 235. – 410 арк.
9. Приложения к своду устава о повинностях // Продолжение свода законов Российской империи. 1832, 1833, 1834, 1835 годы. Ч. 1. – СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836.
10. Держархів Житомирської обл. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 785. – 132 арк.
11. Абаихин Б. С. Роль Украины в обеспечении армии в отечественной войне 1812 года / Б. С. Абаихин // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. – М.: Наука, 1969. – С. 187-204.
12. Історія Української РСР : [у восьми томах, десяти книгах]. – Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К. : Наукова думка, 1978. – 607 с.
13. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.) : монографія / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.
14. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф. Д-678. – Оп. 1. – Спр. 72. – 5 арк.
15. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д-533. – Оп. 3. – Спр. 55. – 12 арк.
16. Лапин В. В. Постоянная повинность в России / В. В. Лапин // Ежегодник СПб.-ского научного общества историков и архивистов. 2000 г. – СПб.: Английская набережная, 2001. – С. 117-131.
17. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XVII. – № 12748.
18. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17250.
19. Бескровный А. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / А. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1958. – 648 с.
20. Проект Безбородка по польским делам 1791 года // Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П. В. Стегний. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 696 с.
21. Прудников Ю. Ф. Комплектование Русской армии (1794-1804 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ю. Ф. Прудников. – М., 1972. – 22 с.
22. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА СПб.). – Ф. 1374. – Оп. 2. – Спр. 1756. – 108 арк.

23. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф. 227. – Оп. 1, Т. 1. – Спр. 6. – 683 арк.
24. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – № 19248.
25. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 436, 126 арк.
26. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 19. – 198 арк.
27. Урланис Б. Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил Европейских стран в войнах XVIII–XX вв.: (историко-статистическое исследование) / Б. Ц. Урланис. – СПб. : Полигон; М. : АСТ, 1999. – 558 с.
28. Миронов Б.Н. Антропометрический подход к изучению благосостояния населения России в XVIII веке / Б. Н. Миронов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 17-31.
29. РДА СПб. – Ф. 1286. – Оп. 1. – Спр. 274. – 54 арк.
30. РДА СПб. – Ф. 1341. – Оп. 9. – Спр. 3286. – 38 арк.
31. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – № 24090.
32. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – № 24369.
33. Держархів Житомирської обл. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 784. – 28 арк.
34. Держархів Житомирської обл. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 818. – 52 арк.

This article describes the place of recrution in the system of citizen's obligation in Right-bank Ukraine.

Key words: *Right-bank Ukraine, state obligation, recrution, inhabitants, which are a tax.*

Отримано: 11.03.2010

УДК 94(477)«16».316.344.42(092)

В. В. Степанков

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ У РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676 pp.): ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

У статті робиться спроба порушити проблему стану «зрілості» політичної еліти козацької України у період національної революції.

Ключові слова: *козацька старшина, політична еліта, Гетьманщина, керуюча меншість.*

З кінця XX ст. в українській історіографії окреслилася тенденція зростання уваги до вивчення окремих аспектів еліти козацької України (праці В. Газіна, В. Горобця, В. Кривошеї, Н. Савчук, П. Саса, О. Струкевича, Т. Чухліба й інших авторів). Але проблема процесу становлення політичної еліти залишається по-суті поза сферою наукового пошуку дослідників, внаслідок чого чимало її питань продовжує залишатися невивченим. Їх наявність й зумовлює актуальність досліджуваної нами теми. Мета творчого пошуку полягає у виясненні причин непослідовності дій козацької старшини у ході боротьби за незалежність, її спроможності виконувати функції політичної еліти.

Відомо: формування політичної еліти є надзвичайно важливим, тривалим і певною мірою суперечливим процесом. Історія продемонструвала яскраві приклади того факту, що з появою держави, політична еліта автоматично не народжується разом з нею, навіть при наявності осіб, які займаються або пробують займатися державницькою діяльністю. Дуже часто на керівні посади потрапляють зовсім випадкові люди, дії, вчинки, здібності яких не дають підстав зараховувати їх до «краших» персон суспільства тобто до «еліти». Як справедливо зауважує Г. Ашин, «суспільство ніколи не відчуває нестачі в бажаючих зайняти елітні позиції. Це стимулюється високим статусом керуючої діяльності, престижем, можливістю отримати ряд привілеїв в тому